

## Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2005-2006

### Fossati'lerin İstanbul'u

#### Cengiz Can

1809 doğumlu Gaspare Fossati, 1883'te Güney İsviçre'de, Ticino'na doğum yeri olan Morcote isimli küçük kasabada öldü. 1822 doğumlu kardeşi Giuseppe Fossati de 1891'de yine aynı yerde öldü. Lugano Gölü kıyısında İtalyanca konuşulan Ticino kantonu vatandaşı bu iki kardeş ilkokuldan başlayarak eğitimlerini İtalya'da yürüttüler ve 1869'da ailece İtalyan vatandaşlığına geçtiler, fakat doğum yerleri Morcote ile de her zaman ilişki içinde oldular. Fossati Ailesi 14. yüzyıldan itibaren mimarlık, resim, restorasyon alanlarında çalışan tanınmış birçok kişi yetiştiren bir aile. Gaspare Fossati 1822-1827 yıllarında, kardeşi Giuseppe ise 1837-1839 yıllarında Milano Brera Akademisi'nde mimarlık eğitimi gördüler. Gaspare Fossati, mimarlık eğitimi sonrası 1827-1833 yıllarında, mesleki birikimini geliştirmek amacıyla İtalya'da kazılara katıldı ve Rönesans ve Roma mimarisi yapılarının çizimlerini yaptı; arkeolojik kazılarda mimar olarak tanındı, eskizleri, çizimleri yayınlandı. 1833'te de Rusya'ya giderek oradaki İtalyan mimarlara, Avrupalı sanatçılar kolonisine katıldı ve Çarlık Rusyası'nda bulunduğu dört yıl içinde kont, baron ve prensler için tasarımlar hazırladı. Bu tasarımlarının arasında neoklasik üslup yanında eklektik, romantik, oryantalist veya yerel mimarinin yorumlandığı örnekler vardır. Gaspare Fossati'nin 13 yaşında akademiye girip beş yıl okuduğunu, on sekiz yaşında da mezun olduğunu görüyoruz.

Gaspare Fossati Rusya'da Rus İmparatorluk Yapı Ofisi'ndeki görevi sürerken 1835'te Güzel Sanatlar Akademisi'ne atandı, 1836'da saray mimarı unvanı aldı ve aynı yıl İstanbul'a elçilik binası yapmak üzere görevlendirildi. 20 Mayıs 1837'de İstanbul'a geldi. 7 Temmuz 1838'de inşaatına başlanan Rus Elçiliği Beyoğlu'nun sırtında büyük ölçülerde, yüz metreye varan cephesiyle dikkat çeken bir şantiye olarak İstanbulluların karşısına çıktı. İstanbul o zaman hâlâ geleneksel Osmanlı kenti görüntüsünü koruyordu. Melling gravürlerinden ahşap, iki katlı, üç katlı evler ve onların yanında kubbeli büyük taş anıtsal yapıtların oluşturduğu kontrast Osmanlı başkentinin genel silüetini oluşturuyordu. Tanzimat döneminde de bunun aşağı yukarı bu şekilde devam ettiğini biliyoruz. Bu kentsel görüntü içinde prizmatik kütleli, kâğır, Batı üslubundaki Rus Elçiliği binası büyük ölçüleri ile ilgi çekti. İstanbul'da modern ölçülerde tuğlanın ilk kez kullanıldığı bu yapıda İtalyan ustalar ve İtalyan malzemeler epey yoğun; şantiye düzeninin de İstanbul için yeni olduğunu belgelerden anlıyoruz. Bu nedenlerle İstanbul'da Osmanlı, yabancı ve Levantenler şantiyeyi gezmek, görmek ve mimarla tanışmak istedi. İstanbul'da o sırada Tanzimat ilan edilmişti, Fossati Tanzimat'ın ilanından yaklaşık bir buçuk yıl kadar önce İstanbul'a gelmişti. Tanzimat yöneticileri İstanbul'da modernizm projesini uygulamaya çalışırken özellikle kendilerini mimarlık alanında ifade etme konusunda ısrarcı oldular. Reşid Paşa'nın daha önce Londra Elçiliği döneminde İstanbul'a gönderdiği raporlardan da ahşap yapıdan kâğır yapıya geçme, yabancı mimar çalıştırma isteğinin söz konusu olduğunu biliyoruz. Reşid Paşa ve arkadaşlarının etkinlikleri artınca Fossati'yi İstanbul'da hazır bulduklarından ona birtakım işler verdiler; önce kâğır yapılar yaptırıldı ve Fossati, İstanbul'da kaldığı yirmi bir yıl içinde adeta şehrin silüetini değiştirdi önemli eserler bıraktı. Tanzimat yeniliklerinin nasıl yürütüleceğine karar veren dokuz kişiden oluşan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'de diğer konuların yanında önemli yapıların projeleri de görüşülüyordu. Örneğin 1846 yılında Darülfünun binası ve yine aynı yıl Hazine-i Evrak binası mecliste görüşüldü, karara varıldı, kararlarda yapıların programı belirlenerek Avrupa'daki örnekler uygun olması gerektiği vurgulandı, yeri belirlendi, mimar adı verilerek İtalyan asıllı Fossati'ye yaptırılmasının uygun olacağı belirtildi. Ayasofya restorasyon projeleri de bir rapor eşliğinde meclise sunulmuştu. Fossati'ye Osmanlılar tarafından yaptırılan ilk iki yapı, Bekir Ağa Bölüğü diye tanıdığımız iki yüz elli kişilik askeri hastane ile Liman İskelesi Karakolu'dur. Bab-ı Seraskerat'ta, yani Harbiye Nezareti'nde, şimdiki İstanbul Üniversitesi Merkez Binası'nın olduğu alanda yapılan Bekirağa Bölüğü, Tarihi Yarımada'nın sırtında, yine yüz metreye varan bir cephe ölçüsünde adeta Rus Elçiliği'nin karşısında, İstanbul'un ikinci büyük Tanzimat dönemi yapısı olarak belirdi. Fossati'nin hazırladığı bir suluboya resimde de görülebilen bu yapı daha sonra kışla ve Bekir Ağa'dan dolayı ünlenmiş tutukevi olarak kullanıldı. 1870-1922 yılları arasındaki 52 yıl boyunca bu işlevini sürdürdü. İşkenceci Bekir Ağa'nın komutanlığı sırasında Bekir Ağa Bölüğü olarak tanınıp ünlenen yapının o sıradaki resmi adı ise İstanbul Muhafızlığı Dairesi'ydii. II. Abdülhamid döneminde muhaliflerin kapatıldığı bina, istibdadın kötü bir sembolüydü. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bu tutuklular serbest bırakılarak bu kez İttihat ve Terakki karşıtları kapatılmaya başlandı. 1918'de İttihat ve Terakki'nin iktidarı kaybetmesiyle roller yine değişti; partinin ileri gelenleri Bekir Ağa Bölüğü'nde gözetim altına alındılar. Mütareke yıllarında, 1919-1922'de buradaki siyasi tutuklular Malta'ya sürgüne gönderildiler bu kez de İstanbul'da bulunan işgal güçlerine karşı direnenler burada tutuklandılar. Her dönemde siyasi muhaliflerin kapatıldığı bir tutukevi olarak Süleyman Nazif'ten Burhan Felek'e kadar birçok kişinin anılarında da yer eden Bekir Ağa Bölüğü, yapılan değişiklikler ve ekler nedeni ile plan özelliklerini ve özgün tezyinatını kaybetti. Siyasi muhalefeti susturma tarihinin bir belgesi olan yapı, günümüzde de ilginç bir şekilde İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi olarak kullanılıyor.

Thomas Allom gravüründe Eminönü Yeni Camii önünde olduğu görülen Limon İskelesi Karakolu'nun, ömrü çok kısa sürmüş olmalı ki fotoğraflarda pek görünmüyor. On-on beş yıl sonra yapılan Galata Köprüsü'nün ayağına geldiği için yıkılmış olması ihtimali mevcut. Tanzimat'ın asıl anıtı diyebileceğimiz en iddialı yapısı Darülfünun'un inşaatına da epey tartışma sonrasında, muhaliflerin istememesi ancak Reşid Paşa ve Tanzimat erkânının ısrarı sonucunda, henüz Osmanlı'da bu yapıyı sürdürecektir ne öğrenci ne öğretmen üyesi birikimi olmadan girildi. Daha sonra meclis binası, bakanlık binası olarak kullanılan bu binanın 19. yüzyılın modern İstanbul'unu yansıtan, sembolleşmiş bir bina olduğunu düşünüyorum. Dönemin yaygın olarak kullanılan İstanbul kartpostallarında Ayasofya ve Sultanahmet Camisi arasında Tanzimat'ın modernist bir anıtı olarak görülüyor, gerçekten de 1883 tarihli bir İtalyan gazetesinde Darülfünun için "İstanbul'da Ayasofya ve Sultanahmet Camisi arasında modern İstanbul'un en büyük anıtı" olarak söz ediliyor. Yapı 1930'larda yandı, bir müddet kalan beden duvarları da daha sonra söktürüldü.

Babiâli bahçesinde, kâğır bir yapı olan Hazine-i Evrak binası Devlet Arşivi olarak bugün de işlevini sürdürmektedir. Fossati'nin yaptığı konutlardan bildiğim ilk ve günümüze kalan iki örnekten biri, Baltalimanı'ndaki, 1847 tarihli projeye sahip Sahil Sarayı, Reşid Paşa'nın ahşap yalısının yanına kâğır olarak inşa edildi. 1850'de şantiyeyi gören Lamartine, burada taş ve mermer ustaları, ressamlar, dekoratörler, bahçıvanlar ve işçilerden oluşan üç yüz, dört yüz kişilik bir ekibin çalıştığını yazar. Yapı malzemeleri ve ustaların büyük bölümü yine İtalya'dan gelmişti. Fossati'nin burada kullandığı plan tipi tabii ki İstanbul'un geleneklerinden farklıydı. Sedat Hakkı Eldem, çok doğru bir şekilde "Zamanı için çok modern olan bu yapının planının tümüyle alışılmışın dışında, Avrupa tarzında bir parkı ve sahil boyunca Boğaziçi'nde benzerine az rastlanan bahçesi" olduğunu belirtir. Fossati'nin, bu yapının yanında 1855'te inşa ettiği hünkâr dairesi bugün İstanbul Üniversitesi Sosyal Tesisleri olarak kullanılıyor.

Mevcut çevreye duyarlılığını ve ilgisini bildiğimiz Fossati'nin mezuniyet sonrası beş-altı yıl süren İtalya yaşamında yaptığı mesleki çizimler yayımlanarak tanınmasını sağlamıştı. Bellizona Arşivi'nde İstanbul'la ilgili çeşitli tekniklerle yapılmış, farklı ölçülerde çok sayıda bu tür resimler ve eskizler var. Bunlardan biri Pera'daki kendi evlerinde iç mekanı, bir diğeri bir Bursa yolculuğu için gemi ile Marmara Denizi geçişini betimliyor. Bunun dışında bazıları renklendirilmiş, bazen analitik çalışmalar şeklinde yapılmış, kimi yarım bırakılmış Sultanahmet Camii iç mekânı, Eminönü Valide Camii, Ortaköy Camii, Aynalıkavak Kasrı, Mısır Çarşısı veya Kapalıçarşı, Galata Bereketzade Çeşmesi, Topkapı Sarayı gibi mekânlardan görüntüler vardır. Bunların dışında bir tasarım denemesi niteliğinde

renklendirilmiş, oryantalez bir hamam projesi de var ve üzerinde “Modern Fikirler İçin Türk Hamamı Tasarımı” başlığı yazılmış. Hem Bursa’da hem de İstanbul’da hamamlara özel bir ilgisinin olduğu arşivdeki etütlerden anlaşılıyor.

Fossatilerin kişisel mimari tercihleri acaba nasıldı, kendilerine bırakılsa nasıl davranırlardı? İstanbul’da bahsettiğimiz yapılar, İstanbul’un silüetini değiştiren, geleneksel mimariye-kültüre aykırı, yenilik getiren yapılar. Fossatilerin tarihi İstanbul’a ilgilerini ve duyarlılıklarını biliyoruz, Giuseppe Fossati’nin hazırladığı ama yayınlama fırsatı bulamadığı metinler de var. Entellektüel bir ilgi ile araştırdıkları belgedikleri mevcut kentsel ve mekansal değerlere yeni tasarımlar yapma yetkisi ve sorumluluğu ile katılacaklardır. Ancak Osmanlı yönetimi için hazırladıkları tasarımlarının Tanzimat meclisinin yönlendirmesi, sınırlaması ile şekillenmiş olduğu görülüyor.

Kendi özgür iradeleri ile yaptıklarına ilişkin, doğdukları ve öldükleri yerleşim Morcote’de İstanbul dönüşü sonrası gerçekleştirdikleri iki küçük örnek vardır. Kendileri için yaptıkları, yani harcamalarını da kendilerinin yaptıkları bir evleri ve bir de mezar yapıları mevcuttur. Morcote’de Lugano kıyısında yaptıkları bu ev günümüzde bir Alman tarafından işletilen küçük bir oteldir; epey değişikliğe uğramış olmakla birlikte dış cephesindeki Osmanlı kemerleri günümüzde de korunur. Demek ki tercihleri, kendileri için yaptıkları ev, Osmanlı tarzının bir yansımasıdır. Evlerinin içine bir Türk salonu tasarlamışlar, fakat bu Türk odası daha sonra sökülmüştür ve günümüzde İsviçre’de Bellizona Arşivi’nde korunmaktadır. Fossatilerin mezar yapıları da Morcote’nin sirtlarında Lugano Gölü’ne bakan yamaçta. Gaspari’nin ölümü sonrasında Giuseppe’nin tasarladığı bu mezar hem Gaspare hem Giuseppe hem de eşi için kullanılmaktadır. Osmanlı sütun başlığı Katolik mezarlık içinde adeta bir türbe etkisi verir; başuclarında bir Ayasofya rölyefi vardır.

Fossatiler Osmanlı’ya, İstanbul’a veya Doğu’ya bu kadar meraklıydılar ve bir yandan da kendilerinden böyle Batı tarzı yapılar yapmaları istendi. Peki, acaba tasarımlarında nasıl davrandılar? Bununla ilgili ipuçlarından biri olan, Bekirağa Bölüğü ile ilgili gerçekleşmemiş bir tasarım, üzerine “İki yüz elli kişilik askeri hastane; *stile orientale*” yazılıdır. Uygulanan proje, başka bir projedir. Anlaşılan bu cephe tasarımı, Tanzimat meclisi tarafından kabul edilmemiş veyahut Tanzimat meclisine sunulmamış olabilir. Zaten Tanzimat, bu *stile orientale*’den kurtulmak için ilan edilmişti; yani zaten herhalde *stile orientale*’i kabul etmezdi. Bu cephe tasarımına baktığımızda, mimari geleneğimizi o yüz yılda sürdüren bir tasarım görürüz; sol tarafında anıtsal bir İstanbul yapısının bütün elemanlarını, sağ tarafta ikinci bir öneri olarak bir Lale Devri çeşmesinin cephe mimarisini görürüz; üstünde de baca olduğunu düşündüğümüz minareyi andıran mimari elemanlar yer alır; orta giriş taç kapılardan esinlenmiş, yükseltilmiştir; üstünde de basıkça bir kubbe bulunur. Bu tasarım, döneminin tüm karakteristik tezminatını içerir. Arıca yine Bellizona Arşivi’nde Tophane Çeşmesi’nin analitik perspektif çizimini içeren bir eskiz vardır. Bu çeşme çizimi anlaşılan kabul görmeyen *stile orientale* tasarıma kaynaklık etmiştir.

Fossatilerin Doğu’ya, yerel kültüre, mimariye ilgilerini bilerek bu tasarıma baktığımızda şaşkıncı hiç bir şey yoktur. Kendilerinden ilk tasarım olarak İstanbul’a bir hastane projesi istendiğinde, onların açısından baktığımızda, önermeleri beklenen tasarım zaten bu yaklaşımda olmalıdır, fakat tabii ki Tanzimat’ın istediği tasarım bu değildir ve reddedildiğini ileri sürmek gerekir. Ayrıca Fossati İstanbul’a geldiğinde tasarımlarına örnek olacak bir Tanzimat dönemi yapısı da henüz mevcut değildir. Tanzimat yöneticileri nasıl bir mimari isterlerdi? Bu ilk tasarımlarda “Acaba ne yapsam alırım bu işi?” gibi zorluklar yaşamış olmaları mümkündür.

Fossati’nin aynı yapı için kabul görüp uygulanmış olan bütününde batılı tarzdaki tasarımın eskizlerinde de yine çevreye uyum aradığı görülüyor. Hazırladığı çizimlerde arka planda Süleymaniye ve türbeler kubbeleri ile görülmektedir. Tasarım eskizine baktığımızda önerdiği yapıda benzer bir kubbe kullanmak istediğini görüyoruz. Uygulanan modernist tasarımda bile çevreye uyum aradığı veya arama teşebbüsünde bulunduğu görülüyor. Bekirağa Bölüğü binasında gerçekleşmeyen kubbenin bir benzerini bir kaç yıl sonra Hazine-i Evrak’ta uygulamıştır. Bu perspektif çiziminde Hazine-i Evrak binasının oturacağı çevre (Bab-i Âli bahçesi) topografik şekilde gösterilir; arkada Aya İrini, Ayasofya ve Alay Köşkü’nün kubbelerini çizmiş, tasarlayacağı Hazine-i Evrak binasını şeffaf bir küp gibi biçiminde yerine oturtmuş ve örtüyü de bir kubbe olarak tasarlamıştır. İnşaat tamamlandığında yapıyı aynı açıdan gösteren fotoğrafta da eski kubbelerle yeninin uyumu görülmektedir. Bu belgesel fotoğraf da yine Bellizona Arşivinde Fossati belgeleri arasındadır.

Reşid Paşa Sahil Sarayı, Sedat Hakkı Bey’in çok haklı olarak ifade ettiği gibi İstanbul geleneklerinden farklı bir yapıdır; plan özellikleri, cephe özellikleri, üslup nitelikleri ile farklıdır; ilk kâğıt sahil sarayıdır; ama bir yandan da arka cephede, bugünkü yol cephesinde bir çıkma vardır, yani Fossati yapının arkasına sanki saklayarak bir çıkma yapmıştır. O dönemde İstanbul’da bir çok örneği vardır; bunlardan biri, Fossatilerin önünden geçtikleri Bebek’teki Köçeoğlu Yalısı’dır. Burada da yerel mimariye bir referans olduğunu görüyoruz.

Fossati yapıları –çok bilinmediğinden olsa gerek– şanssızdır; bir kısmı yıkılmış, bir kısmının Fossati yapısı olduğu hâlâ bilinmemiş olabilir. İstanbul’da Fossati yapısı olarak tespit edilememiş, henüz bilmediğimiz yapılarda olabilir. Az bilinenlerden biri, Bekir Ağa Bölüğü, İstanbul Üniversitesi tarafından kullanılmasına rağmen malesef bilinçsiz müdahalelere uğramıştır; mimarlık tarihi açısından da siyaset tarihi açısından da önemli bir yapı olmasına rağmen sağlıklı bir koruma uygulamasına tabi olmamıştır. Üstelik Bekir Ağa Bölüğü’nün yıkıldığı, günümüze ulaşmadığı birçok kaynaktan yazılıdır. Yapılan onarımlar sonrası yapıdan çıkarılan kolonlar da günümüzde çevrede hâlâ durmaktadır.

Darülfünun’un beden duvarları yangın sonrası bir müddet ayakta kalmış, fakat sonra bu yapı söktürülmüş, tuğlaları satılmıştır. 1934 yılına ait *Arkitekt* dergisinde “Mimarlar ve inşaat sahiplerine eski Adliye Sarayı’ndan çıkan Livorno tuğlasının bin adedi 800 kuruşa verilmektedir. Sultanahmet eski Adliye Sarayı’nda Hikmet ve Hayatı Bey’lere müracaat” ilanı vardır ve bir mimarlık dergisine ilan verilerek bina adeta satılmıştır. Bu Tanzimat anıtı, aslında Osmanlı-Türk modernleşme tarihinin en önemli yapılarından biridir. Yapının için de o dönemin saraylarına, örneğin Dolmabahçe Sarayı’na yakın tezminatlı olduğunu görüyoruz, bu yapılar hep kâğıt, tuğla beden duvarlı ve ahşap döşemelidir. Ayrıca Ayasofya ve Sultanahmet’in arasında o dönemin tarihsel belgesini gösteren bir yapının yapılmış olması günümüz koruma anlayışı ile tartışılabilir, yargılanabilir, ama aslında döneminin belgesidir ve örnekleri Avrupa kentlerinde de vardır, günümüze ulaşmıştır ve vazgeçilmesi akla dahi gelemez. Tarihi kültür varlıklarıdır. Reşid Paşa Sahil Sarayı’nın da mutsuz bir hikayesi vardır. Yakın zamana kadar Baltalimanı Sarayı’nın Balıyanlar tarafından 1860-1870 tarihleri arasında yapıldığı inanılır, yazılır veya ileri sürülürdü; birçok kitapta böyledir. Oysa Reşid Paşa 1858’de ölmüştür. Bu tasarım yapıldığında Sarkis Balyan on altı yaşındadır. Diğer yandan Reşid Paşa Sahil Sarayı tarihi açıdan da suçlu bulunan bir yapıdır; Osmanlı’nın çöküşünün ve yok oluşunun başlangıcı olarak gösterilen kapitülasyonları, Baltalimanı Antlaşmalarını, İngilizlerle meşhur ticaret antlaşmalarını Reşid Paşa’nın burada yaptığı söylenir; oysa ahşap yapıda yapılmıştır, bu yapı antlaşmadan yedi sekiz sene sonra yapılmıştır. Yapı daha sonra Damat Ferit Paşa’ya geçer ve Damat Ferit Paşa burada yaşar. 1918-1923’te Milli Mücadele aleyhine toplantıların da yapılmasıyla yapı iyice suçlu duruma düşer. Cumhuriyet sonrası, 1925’te yapıdaki hemen bütün mobilyalar, değerli tablolar, mutfak takımları, çok zengin olan kütüphane müzayedede ile satılır ve içi boşaltılarak adeta yok olma bırakılır. Yapılan restorasyonlarda da bazı zararlar görmüş olmakla birlikte, diğer anıtlarla mukayese edersek yine de iyi durumda olduğunu söylemek mümkündür.